

MONOK ISTVÁN Az olvasott örökség – hagyomány és megújulás

A gondolatok keletkezésének, megjelenésének és terjesztésének ellenőrzésére a történelem folyamán számos technikát találtak ki azok, akiknek ez érdekében állt. Az öncenzúra, az előzetes cenzúra, a kiadott művek és a könyvkereskedelem ellenőrzésének történetéről könyvtári irodalom született,¹ ugyanakkor arról, hogy ugyanez a folyamat hogyan zajlott a társadalom különböző csoportjainak rendelkezésére bocsátott olvasmányanyagban, rendkívül keveset írtak. Annak ellenére van ez így, hogy tudjuk, nálunk az intézményi könyvtárak szerepe az egyes szellemi áramlatok befogadástörténetében lényegesen jelentősebb, mint számos, a nyugati kereszténységhez tartozó országban.² Ezeket az intézményeket pedig a mindenkori hatalom mindig jobban tudta ellenőrizni, mint a magángyűjteményeket.

Olvasmánytörténeti szempontból a közösségi használatú könyvtáraknak ez a hangsúlyosan is jelentős szerepe azt jelenti, hogy egy-egy korszakban nem vizsgálható az egyes társadalmi rétegek, vallási vagy szakmai csoportok olvasottsága az ezekben a gyűjteményekben őrzött könyvanyag, vagyis a potenciálisan rendelkezésre álló olvasmányok ismerete nélkül.³ Az olvasás pedig a magyar művelődéstörténet 1000-rel kezdődő fejezetében az írott kulturális hagyományok átörökítésében csaknem napjainkig kizárólagos szerepet játszott, és még ma is jelentős szerep jut neki.

A magyarországi művelődés elsősorban befogadó jellegű. A recepciótörténeti kutatások jelentős része Magyarországon éppen ezért azokra a kérdésekre is választ tud adni, hogy a magyarországi értelmiség történelmünk egyes korszakaiban mennyire követte, illetőleg mennyire tudta követni a tőlünk nyugatra fekvő országok szellemi műhelyeinek eredményeit. A befogadástörténet olvasmány- és könyvtártörténeti forrásai pedig – amennyiben a potenciális olvasmányanyagot ismertetik meg velünk – az európai kulturális hagyomány hazai megjelenítésének és továbbadásának lehetőségét, magyarországi oldalról pedig a nemzeti kulturális örökség megőrzésének állapotát mutatják meg.⁴ Végző soron a magyar nemzeti kultúra történelmi esélyeit lehet latolgatni ezek alapján.

Éppen ezért tanulmányunk első részében az európai szellemi áramlatok magyarországi recepcióját jellemezzük a kora újkortól kezdődően, ahol ez rendelkezésre áll, statisztikai jellegű becslésekkel is. A tanulmány második részében pedig a hazai írott kulturális vagy felhalmozódásának folyamatára vetünk néhány pillantást.⁵

Az első kérdés rögtön az, hogy miért a korai újkortól, vagyis a 16. századtól kezdjük vizsgálatunkat? A közösségi használatú könyvtárak kialakulása Magyarországon a nyugat-európai államokhoz hasonlóan és azokkal egy időben, a 16. században nyert lendületet.⁶ Ahogy ott is, nálunk is többféle módon alakultak ezek az intézmények. A humanista kezdeményezés mellett (Handó György, Hans Dernschwam) a főúri udvarok

gyűjteményei váltak nyilvánossá kisebb közösségek előtt.⁷ A jelentősebb nyilvánosságot azonban a reformáció gondolkörében kialakított városi könyvtárak jelentették (Besztercebánya, Nagyszében, Kassa stb.). Ezek a városi könyvtárak (bibliotheca publica) sok esetben a legnagyobb egyházi közösség iskolájában nyertek elhelyezést, az iskolai könyvtár ilyen formán a város értelmisége számára nyitott volt. A 16. században kialakított protestáns kollégiumi rendszer könyvtárai – ott is, ahol nem a városi gyűjteménnyel voltak azonosak – sokáig meghatározó jelleggel bírtak a leendő magyarországi értelmiség ismereteit illetően. Sőt, azt is állíthatjuk, hogy ez a szerepük a 17. és 18. század folyamán csak megerősödött.

A városi és a kollégiumi könyvtárak nagyon sok esetben egy-egy megszüntetett szerzetesi könyvtár állományára épültek. Alapítóiknak érdeke volt, hogy az örökölt antik auktorok, egyházatyák és középkori szerzők munkái mellé színvonalas kortárs humanista szövegkiadásokat, filozófiai, történeti és jogi irodalmat szerezzenek be. Mindenekelőtt persze a reformáció teoretikusai könyveinek meglétét biztosították. A patrónus – főúr, város, egyház, vagy más magánszemélyek – is szívügyének tekintette, hogy az új intézmény ne csak elavult könyvanyaggal rendelkezzen. Helyenként nyomdát is alapítottak, hogy a hazai szerzők műveit is hozzáférhetővé tegyék a könyvtár használói számára. Ennek a felelősségtudatnak, illetve az új intézményi rendszer kialakítása iránti elkötelezettségnek tudható be, hogy a nyugati kereszténység szellemi áramlatai a Kárpát-medencében a 16. század végéig gyakorlatilag naprakészen megjelentek. Ettől kezdődően folyamatosan nőtt az az idő, amely a nyugat-európai könyvek kiadása és a Magyarországra való érkezés között eltelt.⁸ Az okok feltárása előtt beszéljünk azonban arról a jelenségről, amely a 16–17. század fordulóján már megjelenik a kortárs magángyűjtemények és az intézményi gyűjtemények anyagának különbségében, és amely különbözőség napjainkig is megmaradt.

A 16. század végéig ismert iskolai és közösségi könyvtárakban, de még a megmaradt, vagy újonnan alakult szerzetesi közösségek gyűjteményeiben is az antik, a középkori és a humanista hagyomány mellett a kortárs teológiai és egyházszervezési viták egyaránt jelen voltak. Emellett a magánkönyvtárak jelentős részének anyagára jellemző a világiasodási tendencia, vagyis a történelem, a jog, a szépirodalom, a filozófia, a természetre vonatkozó könyvek aránya nőtt a teológiaiak rovására.⁹ A 17. század elejére megerősödő és egyre nagyobb befolyással bíró katolikus egyház tevékenysége (új intézmények szervezése, missziók, térítések) azonban a protestáns oldalon az ortodoxia felerősödését, a belső viták eltakarásának szándékát váltotta ki. Különösen az olyan közösségekben, amelyeknek valamilyen szinten autonómiájuk volt (szabad királyi városok, vagy az erdélyi szász közösség). Jól megfigyelhető, hogy a közösségek lelkészeinek magánkönyvtára továbbra is lépést tartott a kortárs vitairodalommal, a friss nyugat-európai kiadványokat a megjelenésük után röviddel beszerezték, közben a gyülekezet iskolájának, vagy a városnak a könyvtára elveszítette aktuális jellegét. Sőt, a gyülekezethez tartozó, nem értelmiségi tagok magángyűjteményei is ezekhez az utóbbiakhoz hasonlitanak. Az erdélyi szász közösség esetében ez például azt jelenti, hogy a lelkészek könyvtáraiban a filippista szerzők,¹⁰ a korai pietizmus (főként Johann Arndt) művei naprakészen jelen vannak, a közösségi könyvtárakban, illetve a mesteremberek lakásaiban viszont egyre inkább ortodox lutheránus anyaggal találkozunk.¹¹ A gyülekezetek és a városok vezetői vélhetően nem is propagálták az új szerzőket, az új gondolatokat azért, hogy azok nehogy belső vitákhoz vezessenek, amely viták alkalmat adhatnának a külvilágnak (például a fejedelmi hatalomnak) a belügyekbe való beavatkozásra.¹² Mire a lel-

készek könyvtárai hagyatékként a közösségi gyűjteménybe kerültek, addigra már azok a könyvek, amelyekről vitatkozni lehetett volna, aktualitásukat veszítették.

Hasonló jelenséget figyelhetünk meg a kálvinista egyházban is. A kollégiumi könyvtárak anyagai – igaz, egyházkerületenként változó módon és mértékben – a 17. század folyamán veszítettek aktualitásukból, ortodoxabbá és archaikusabbá váltak. Az a szokás, hogy a külföldi egyetemekre menő diákok, a leendő értelmiség hazatérve könyveket ajándékozott az alma maternek, folyamatosan megmaradt. Sajnos, egyre inkább az olcsóbban megvehető, régebbi könyvet hozták ajándékba, illetve általában a latin nyelvű munkákat. Ezek pedig nem mindig kortárs szerzők művei voltak. Olyan példát is említhetünk (Nagyenyed a 17. és 18. század fordulóján), amikor az iskola vezetése a modern teológiai anyagot kivonta az iskolai könyvtárból (a jelzett esetben az angol nyelvűeket szinte teljes egészében).¹³ A 18. század folyamán sem javult sokat a helyzet: a modern könyvanyag késve, főként adományokból és hagyatékokkal kerül be a közösségi használatú könyvtárakba. Az iskolákban a 18. század második felében megszűnt az a rendszer is, amelyben a könyvtárat a senior diákok kezelték.¹⁴ Tanárokat könyvtárosnak neveztek ki, és a 19. század első felétől az iskolák legtöbbszörében – vallási hovatartozástól függetlenül – külön tanári és diák könyvtárat hoztak létre. Ez egyben intézményesítette azt a lehetőséget, amely az olvasmányanyag ellenőrzésében állt. A modern ismeretanyag csak akkor és olyan mértékben állt már akárcsak potenciálisan is a diákság rendelkezésére, amikor és amilyen mértékben a tanári kar, vagy az iskolát felügyelő testület akarta. A kulturális örökség megújításának lehetőségét korlátozták ezzel, ugyanakkor a hagyomány átörökítésének jelentős arányát biztosították.¹⁵

A 17–18. században az azt megelőző időszakban felépített protestáns intézményrendszer jelentős részét módszeresen átalakították, katolizálták. A rekatolizációs folyamat az intézmények könyvtárai számára azt jelentette, hogy anyagukat kiválogatták, és az eretneknek minősített könyveket elzárták vagy megsemmisítették. A legtöbb katolikus könyvtárban volt „haeretici” szak, de a németújvári ferencesek például az egykori protestáns iskola könyvtárát (egyházatyástól, katolikus szerzéstől) bezárták egy szobába (és ennek köszönhetően ma is ott található).¹⁶ Találtunk nyomokat arra nézve is, hogy a Batthyány birtokokon úgynevezett „könyvlátogatás” is lehetett a 17. század közepe táján. Az ilyen látogatások¹⁷ során a magánszemélyek könyvtárát vizsgálták, és területtől függően más-más módszerrel, de eltávolították a protestáns olvasmányanyagot a könyvtárakból. Volt, ahol kicserélték katolikus könyvekre (Tirol), és volt, ahol egyszerűen csak elvették a protestáns szerzők könyveit, és azután azokat vagy elégették (Csehország a Fehér-hegyi csata után), vagy papír alapanyagként használták, vagy külön kezeltlen megőrizték a nagyobb könyvtárakban. A katolikus iskolák könyvtárai azonban, ha egyoldalúan is, de a rendek nemzetközi szervezeteinek köszönhetően megőrizték modernségüket. Ez nem jelenti azt, hogy például a jezsuita iskolai gyűjtemények a 18. századra ne lettek volna archaikus szemléletűek, de ezt egyrészt nyelvi összetételüknek (főleg latin), és a jezsuita pedagógia és oktatási anyag változatlanságának tudhatjuk be. A piarista iskolák sokkal modernebb anyagot tettek hozzáférhetővé diákjaik számára. Ettől függetlenül a piaristák is, csakúgy, mint a „nevezetes tollvonás” után újjáalakított rendek, akiket oktatási tevékenységre köteleztek, nagyon gondosan megválogatták, hogy milyen könyvekhez juthatnak hozzá könyvtáraikban a diákok, illetve a kívülről érkező olvasók.

De térjünk vissza ahhoz a kérdéshez, hogy miért nagyobb a megjelenés és a beszerzés közti idő a 17. században és később, mint azt megelőzően?

A 17. században van ennek egy nagyon hétköznapi oka is. A régi könyv még olcsóbb volt, mint a legújabb. A könyvek régisége a 18. század közepétől kezdett igazán értéké válni. Azok a diákok, kereskedők, utazók, akik a könyvre vágyók általános, témára vonatkozó megrendelésére („jó historikus könyvet szeretnék”, vagy éppen orvostudományi könyvet) minél többet, minél olcsóbban akartak hozni, azok a régebbi könyveket vásárolták.¹⁸

Komolyabban és hosszabb távon befolyásolta a magyarországi olvasmányanyag elavulását, archaikusabbá válását az a tény, hogy a művelődés szervezőinek, a főúri udvaroknak, illetve az egyházaknak a 18. században is megmaradtak azok a funkciói, amelyek Európa nyugati felében a 16. századra voltak jellemzőek (főként Erdélyben volt ez így).¹⁹ Az egyházzervezés, az egyházi ügyekkel való napi foglalatosságra való felkészülés egy főúr számára nem volt modern elfoglaltság a 18. században.

Az olvasmányanyag archaizálódása összefügg továbbá a ténnyel is, hogy Magyarországon a 19. század közepéig a latin maradt a hivatalos nyelv. A 17. század végén általánosan megfigyelhető a latin nyelvű művek arányszámának ismételt megnövekedése a könyvtárakban. Emellett egyes területeken jelenséggé írható le az is, hogy a régi kiadású könyvek (16. századiak) arányszáma is megnő. A latin nyelv így a Kárpát-medencében az írásbeliség valamennyi területén megőrizte erős pozícióit olyannyira, hogy a tudomány koncentrált latin nyelvűsége befolyásolni tudta a korszak európai szellemi áramlatainak recepciótörténetét is, hozzájárult ahhoz, hogy a 17. század végére a magyarországi olvasói réteg erudíciója jelentős részben konzervatívva, elavulttá vált. A modern tudományos eredmények Európában ekkor már nemzeti nyelven születtek, a latin fordítások – amelyek nyelvileg hozzáférhetővé tették ezeket az ismereteket a magyarországi olvasónak – csak késve jelentek meg, ha egyáltalán kiadták ezeket a könyveket latinul is.²⁰

Az archaizálódás jelenségét erősítette az is, hogy a magyarra fordított művek korszerűsége a 17. század 50-es éveitől kezdve háttérbe szorul, nincsen szervezett fordítási program, gyakori a 17. század eleji művek újrafordítása, vagy az akkoriak újrakiadása. A fordítások még akkor is elsősorban latin kiadások alapján készültek, amikor a korszerű eszmék Nyugat-Európában már nemzeti nyelveken íródtak. Szükségképpen az elavultabb nézeteket közvetítette tehát a fordításiirodalom is. A jelenség bemutatására egyetlen példa: a keresztény újsztoicizmus a 16. század végén modern erkölcsfilozófiai rendszernek mondható. Kortárs, illetve közel kortárs fordítások sora jelent meg az 1590 és 1630 közötti időben (Antonio Guevara, Justus Lipsius, I. Jakab király, Georg Ziegler, Epictetos stb. munkái), és ebben a szellemben írtak magyar munkákat is. Guevarát újrafordították a 18. század elején, Lipsiusszal együtt számos kiadást megért a 19. század elejéig. A reformkori országgyűléseken a reformpolitikuskok még idéztek ezekből a művekből reformgondolataikat alátámasztó érveléseik során. Ezzel párhuzamosan a magyar nyelvű szépirodalom, világi tudományos művek jelentős része kéziratban maradt, illetve kéziratossá másolatokban terjedt.

A Magyarországon hozzáférhető olvasmányanyag folyamatos elavulásával kapcsolatosan végül meg kell említeni azt a szomorú tényt, hogy a 16. századtól kezdődően a Nyugat-Európában – majd később a világban – megjelent könyveknek egyre kisebb hányada jutott el az országba. A 16. század végén ez az arány megközelíti a 10%-ot, ráadásul ez a 10% azért a megjelent dokumentumok tudományos része. A kiegyezés után kétségtelenül volt néhány évtized, amikor nagyobb arányban vásároltak az intézmények is, amelyek száma is lényegesen megnőtt. A millennium körül kiadott nyomtatott

könyvtári katalógusok jól mutatják a változást. A húszas években sem volt lényeges visszaesés, de azután jelentősebb arányú könyvbehozatal csak az ötvenes és hatvanas években tapasztalható. Igaz, ezt a könyvanyagot csak kevesek vehették kézbe. A rendszerváltást követően a magyar könyvtárak gyarapítási keretei drasztikusan csökkentek, így a mai könyvbehozatal, a megjelenő dokumentumok arányában meg sem közelíti a 16. századi állapotot. A szabadon hozzáférhető digitális nemzeti könyvtárak sokat javítanak a helyzeten, meg kell azonban mondani azt is, hogy az elektronikus könyvtárban, ahol nem kell fizetni, az 1930 előtti művek vannak többségben (a legjobb példa erre a Bibliotheca Gallica).

Az első világháború után a határokon túlra szorult magyar közösségeknek a „modern” egyre inkább az anyaországi kiadványokat jelentette, ezeknek a beszerzése is nagy nehézségekbe ütközött. Nem egyszerűen anyagi okokból, hanem minden utódállamban – különbözőképpen – érvényesült többféle tiltás is a magyarországi dokumentumoknak nyilvános könyvtári hálózatba való elhelyezésével szemben. A kommunista rendszerek összeomlása után azonban újra sikerült konzerválni a kisebbségi magyar közösségek olvasmányait: teherautó-számra hordtuk ki nekik a magyar könyvtárakból selejtezett – főleg jó marxista – szakirodalmat mint modern magyar könyvet.

Vessünk most pillantás a nemzeti örökség szervezett felhalmozásának kérdésére, vagyis a magyarországi könyvtári hálózat kialakulására.

Az olvasásnak színhelyet biztosító intézmények között az egyik legfontosabb a 16–18. században a főúri udvar volt. A 18. században a gazdagodó nemesség külön figyelmet fordított a könyvesházak gyarapítására, és a 19. század első felében ezek a könyvtárak teremtették meg a modern polgári könyvtári rendszer alapjait. A nemzeti könyvtárat Széchenyi Ferenc alapította adományával (1802),²¹ az erdélyi magyarság központi gyűjteményét Marosvásárhelyen Teleki Sámuel (1802).²² Az erdélyi szászok nemzeti könyvtárának és múzeumának alapjait Samuel Bruckenthal vetette meg hagyatékával (1803).²³ Ezeknek a könyvtáraknak a gyarapítását elsősorban a helyi közösség tagjai (főurak, tudósok, lelkészek) tartották feladatuknak. A nemzeti könyvtár költségvetését és ezzel gyarapítását az országgyűlés biztosította, illetve a kötelezpéldány-rendeletek (1804, 1897, 1929, 1952, 1972, 1997), de nagyon sok személyi hagyaték, magánkönyvtár is a részévé vált (Jankovich Miklós, Illésházy István, Apponyi Sándor, Horváth István, Kisfaludy Károly, Kossuth Lajos, Todoreszku Gyula és felesége Horváth Aranka). A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára hasonló módon gyarapodott (Teleki József, Széchenyi István kéziratai, Elischer Boldizsár, Ráth György, Kaufmann Dávid), de a szakkönyvtári rendszer első nagyobb gyűjteményei is magánadományokkal jöttek létre.

A magyarországi könyvtári hálózat szerkezete – főúri, főpapi, polgári magánkönyvtárak, egyházi intézményi és iskolai könyvtárak, szakkönyvtárak, olvasóköri, nemzeti könyvtár – tehát a 19. század elejére kialakult, de működtetéséhez nem állt rendelkezésre megfelelő állami forrás, és tegyük hozzá, nem volt politikai szándék sem. A Habsburg-udvarral való politikai kiegyezés (1867) után következetes kulturális politikával állami kezelésbe vétel zajlott le. Az állam szerepet vállalt továbbá az egyházi oktatási intézmények könyvtárainak gyarapításában is (jó példa erre a Ráday család péceli könyvtárának a pesti református Teológiai Akadémia számára való megvásárlásának segítése (1861), majd a gyarapodás támogatása). A 20. század elején Szabó Ervin (1877–1918) irányításával angolszász modelleket alapul véve kialakították a Fővárosi Könyvtárat (1904).²⁴

A magyarországi kulturális örökség szervezett megőrzésének gondolata a Bibliotheca Regnicolaris megalapításával nevében is jelezte azt a szemléletet, hogy a magyar királyság írott örökségének lerakata kíván lenni.²⁵ Ahogy az Egyetemi Nyomda is szolgálta kiadási programjával az egész Kárpát-medencét. A reformkori politika azonban csak felerősítette az egyes nagyobb nemzetiségek értelmiségi köreiből már létező szándékot, hogy saját magukat mint kulturális közösség határozzák meg. A szlovák, a szerb és a horvát kulturális egyesületek, illetve ezek gyűjteményeinek megalakulása után a Széchényi Könyvtár nem fektetett akkora hangsúlyt a nem magyar dokumentumok rendszeres gyarapítására, mint ahogyan azt az alapító szellemi akarata megkívánta volna.

Erdélyben sok tekintetben másként alakult a helyzet. A hivatalos nyelv a magyar volt, a szászok belső ügyeik intézésekor használhatták anyanyelvüket. A 18. századtól állami adminisztratív eszközökkel is háttérbe szorított magyar kálvinista egyház – és patrónus urai – egyre ortodoxabbá és bezárkózóvá vált, a szászok saját intézményi rendszerben gondolkodtak, meg is alapították nemzeti gyűjteményüket Samuel Bruckenthal (1721–1803) hagyatékára alapozva. A bevett vallások közül kizárt, és az anyanyelv hivatalos használatának lehetőségétől megfosztott románok a 18. század közepétől a balázsfalvi iskolát és annak könyvtárát egyre inkább nemzeti gyűjteménynek tekintették.²⁶ Az erdélyi magyarok pedig – Széchényi Ferenc könyvtáralapításának évében – Teleki Sámuel (1739–1822) jóvoltából külön erdélyi magyar nemzeti könyvtárat kaptak. A Mikó Imre gróf (1805–1876) által alapított Erdélyi Múzeum (1859) pedig már teljes nemzeti gyűjteményként (levéltár, könyvtár, múzeum, kutatóműhely) működött, könyvtára alapjául szolgálhatott az 1872-ben megnyitott kolozsvári egyetemnek is.

A 19. század folyamán tehát a Magyarországon élő nemzetiségek a politikai elszigetelődés mellett kulturális örökségüket is igyekeztek szétválasztani, külön-külön keresve az alapított gyűjteményeknek történetét is. Széchényi Ferenc nemzeti könyvtárának Mátyás Bibliotheca Corvinianája lett az előzménye, a zágrábi Egyetemi Könyvtárnak a 17. századi jezsuita kollégium, a Bruckenthal Múzeum inkorporálta a 16. században alapított, de középkori állományt is őrző lutheránus kollégiumi könyvtárat, a legújabb román szakirodalom pedig felvetette, hogy a gyulafehérvári ortodox püspöki könyvtár (45 könyv!) tulajdonképpen Mátyás király könyvtárával azonos jelentőségű a románság történeti tudatában.²⁷

A külön-külön gyarapodó „nemzeti gyűjtemények” inkább a múlta, semmint a modern anyag gyűjtésére, és a felhasználó közösség számára való átadására helyezték a hangsúlyt, tovább archaizálva ezzel a nyugat-európai szellemi áramlatokkal amúgy sem lépést tartó közösségek tudatát.

A 19–20. század fordulóján sorra alapuló felsőoktatási intézmények könyvtárai történetében törést okozott az első világháború utáni területvesztés. Magyarország nem csak területének, de könyvtárainak kétharmadát is elveszítette. Csak néhány gyűjteményt tudtak a mai Magyarországra szállítani, a legtöbb áttelepült egyetem és főiskola kénytelen volt újra kezdeni a könyvtáralapítást (ilyen volt pl. a szegedi és a pécsi tudományegyetem). Ez a tény egyes esetekben pozitívnak is mondható. A szegedi Egyetemi Könyvtár például – Réz Pálnak köszönhetően, aki szegedi jogász tanárként Magyarország képviselője volt népszövetségi fórumokon – a megalakult Népszövetség hivatalos kiadványaiból mindig kapott egy-egy példányt. A kurrens beszerzések pedig – különösen a húszas években – eleve jól kiválasztott modern anyagra irányultak.

A második világháború utáni kommunista hatalomátvétel nagy pusztítást okozott az egyházak gyűjteményei és a magánkönyvtárak körében. Az államosított gyűjtemények anyagát nagyon sok helyen elégették, vagy papír alapanyagként hasznosították. Állami könyvtárakba csupán egy kisebb hányaduk került. A Magyarországgal szomszédos, ugyancsak kommunistává lett államok hasonló módon jártak el, de szerencsés módon a könyveknek nagyobb hányada került állami közgyűjteményekbe.

A magyar kommunista állam ugyanakkor kialakította az országos központi könyvtári (Nemzeti Könyvtár, Országos Pedagógiai Könyvtár, Idegennyelvű Könyvtár, Agrártudományi Könyvtár, Országos Műszaki Könyvtár, Orvostörténeti Könyvtár stb.), az egyetemi, a közművelődési, az iskolai és a szakszervezeti könyvtári rendszert. Ez a rendszer elaprózott volt, de potenciálisan nagyon sok embernek nyújtott olvasási lehetőséget. Megalkották a legfontosabb könyvtári törvényeket és rendeleteket is. A megyei, illetve a nagyobb városi könyvtárak helyismereti gyűjteményei nagy részt vállaltak és vállalnak a kulturális örökség megőrzésében, illetve hagyományozásában.

Magyarországon a politikai rendszerváltás (1989) utáni lényeges változtatás abban állt, hogy szakszervezeti könyvtári hálózatot felszámolták, az országos szakkönyvtárak egy részét az átszervezett felsőoktatás közvetlen szolgálatába állították, és megszervezték az Országos Információ- és Dokumentumellátó Rendszert, és módosították az ennek működését biztosító törvényeket. Sajnos az ezzel egyidejű felsőoktatási intézményalapítási hullámban elfelejtettek gondoskodni ezek könyvtáiról.

A közösségi használatú könyvtárak története Nyugat-Európában jól mutatja azt, hogy azokat az egyes kulturális közösségek írott örökségük megőrzésére, de egyidejűleg a gondolatok megújításának ösztönzésére is alapították. Sok helyen az uralkodó, illetve annak udvara mint a művelődésszervező intézmények legfontosabbika kezdeményezte a legnagyobb gyűjtemény, a majdani „nemzeti gyűjtemény” kialakítását, másutt egyházak vagy főurak vállalták ezt a szerepet. A 19. század folyamán az állam a legtöbb helyen átvette a megalapított intézmények fenntartásának feladatát. Az intézményrendszert eszközül használta és használja ma is a közösségi tudatformálásra úgy, hogy magát az intézményi rendszert a társadalom fogyasztásképes szereplőjeként (megfelelő vásárlóerővel) tartja fenn. A rendszer ott működik jól, ahol a hagyomány őrzése, a hagyomány építése és az annak megújításához szükséges könyvanyag megszerzése – más kultúrák tapasztalata – egyensúlyban van.

A magyar könyvtár- és olvasástörténet nem ezt a modellt mutatja.

Jegyzetek

- 1 Néhány kötet gazdag bibliográfiával: „*Unmoralisch an sich ...*” *Zensur im 18. und 19. Jahrhundert*, hrsg. von Herbert G. Göpfert, Erdmann Weyrauch, Wiesbaden, Harrassowitz, 1988; Georges Minois, *Censure et culture sous l'Ancien Régime*, Paris, Fayard, 1995; *Freiheitsstufen der Literaturverbreitung, Zensurfragen, verbotene und verfolgte Bücher*, hrsg. von József Jankovics, Katalin S. Németh, Wiesbaden, Harrassowitz, 1998; Mario Infelise, *I libri proibiti da Gutenberg all'Encyclopédie*, Roma–Bari, Editori Laterza, 1999; a magyar cenzúra történetéről ld. Sashegyi Oszkár, *Az állami könyvcenzúra kezdetei Magyarországon (1673–1705)*, Magyar Könyvszemle, 1968, 1–12.; Sashegyi Oszkár, *Az állami könyvcenzúra állandósulása Magyarországon (1706–1725)*, Magyar Könyvszemle, 1969, 321–338.; Scherman Egyed, *Adalékok az állami könyvcenzúra történetéhez Magyarországon Mária Terézia haláláig*, Bp., 1928; V. Ecsedy Judit, *Titkos nyomdabélyű régi magyar könyvek 1539–1800*, Bp., Borda Antikvárium, 1996.
- 2 A szervezett könyvkereskedelem hiánya olyan állapotot eredményezett, hogy a magánkönyvtárak gyarapítása nagyon sokáig szinte lehetetlen volt. A 19. századtól a külföldi könyvek megszerzésének lehetősége anyagi és – korszakanként más-más módon – politikailag is korlátozott volt.

- 3 Az olvasástörténet elsődlegesen a magánkönyvtárak jegyzékeit vizsgálja mint potenciális olvasmányanyagot, és ez esetben is nagyon nagy hangsúlyt helyez „a rendelkezésre álló” és a „ténylegesen olvasott” könyvek megkülönböztetésére.
- 4 Monok István, *Könyvkatalógusok és könyvjegyzékek Magyarországon 1526–1720, Forrástipológia, forráskritika, forráskiadás*, Szeged, Scriptum 1993, (Olvasmánytörténeti Dolgozatok V.)
- 5 Vö. Monok István, *A magyar olvasó története* = 21. századi enciklopédia, *Magyar irodalom*, (szerk.) Borbély Sándor, Bp., Pannonica Kiadó, 2002, 7–15.
- 6 Monok István, „*Libri in publica libraria exules scholastici*” Kísérlet egy fejléc értelmezésére, *avagy a városi közösségi könyvtárak kialakulásáról Magyarországon* = *Tarnai Andor-émlékkönyv*, (szerk.) Kecskeméti Gábor, Bp., Universitas Kiadó, 1996, 181–187.
- 7 Monok István, *A magyarországi főnemesség könyvgyűjtési szokásai a XVI–XVII. században*, Café Babel, 14. kötet (Gyűjtés), 1994/4, 59–68.
- 8 Monok István, *Beszterce és Sopron, Egy erdélyi és egy nyugat-magyarországi város olvasmányai a XVI–XVII. században* = *De la umanism – La luminism. Sub redactia Ion Chioresan*, Târgu Mureș, 1994 [1995] 29–42.
- 9 Monok István, *A Mobács utáni két évszázad olvasmányműveltsége a Kárpát-medencében*, Valóság, 1998/5. 95–104.
- 10 Philipp Melanchthon tanítványainak, illetve követőinek köre, másod, illetve harmadik vonalbeli tanárok, teológusok: Caspar Peucer, Martin Crusius, Martin Coler, Martin Mylius, Matthaeus Dresser, Joachim Camerarius. Ezeken túl ellenőriztük a jegyzékeken azoknak a jelenlétét, akiknek az eddigi szakirodalomból kideríthetően kapcsolataik voltak Magyarországon: Wolfgang Amling, Urbanus Pierius, Jacob Eysenberg, Valentin Espich, Friedrich Sylburg, Simon Stenius, Christoph Gundelmann, Petrus Calaminus, Daniel Claeplus, Stephan Gerlach. Végül e táboron belül említjük meg a végül helvét lett Zacharias Ursinus előfordulási gyakoriságát is.
- 11 Az ortodox lutheránusok táborából a vallásújító Luther mellett Johannes Bugenhagen, Johannes Brentius, Martin Chemnitz, Philippus Kegelius, Johannes Gerhard, Johannes Habermann, Conrad Dietericus, Johannes Spangenberg, Nicolaus Selnecker, Aegidius Hunnius, Balthasar Meisner, illetve a két rostocki teológus: David Chytraeus és Simon Pauli.
- 12 Monok István, *Ortodoxia és humanitás*, Iskolakultúra, 1996/9, 28–33.
- 13 *Erdélyi könyvesházak II, Kolozsvár; Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros, Székelyudvarhely*, s. a. r. Monok István, Németh Noémi, Tonk Sándor, (szerk.) Monok István, (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 16/2.) Szeged, Scriptum, 1991, 117–177.
- 14 Vö. Békefi Remig, *A debreceni Ev. Ref. Főiskola XVII. és XVIII. századi törvényei*, Budapest, 1899, 62–67.; Fekete Csaba, *Debreceni diákkönyvtárak 1700 előtt*, Könyv és Könyvtár, vol. XVII (1994) 95–107, (A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának közleményei, vol. 171.)
- 15 Lényegében ugyanez történik ma is: a felsőoktatásban a hallgatói fejkvóta tartalmazza a könyvbeszerzési keretet, amelyet az intézmény vagy felél, vagy professzori magánkönyvtárak (= tanszéki könyvtárak) fejlesztésére fordít. A magyar egyetemeken elvételre működik ténylegesen egyetemi könyvtárnak nevezhető intézmény (Debrecen, Szeged), de ezek költségvetése a modern könyvanyag beszerzése szempontjából elhanyagolható nagyságú.
- 16 Hasonló történet gyakran előfordult a magyar és az egyetemes könyvtártörténetben. Az Országos Széchényi Könyvtár például 1948 után csak úgy tudta megmenteni antiszemita és fasiszta kiadványait az elégetéstől, hogy zárt gyűjtemény alakított ki belőlük (amit azután a kommunista hatalom a nyugati magyar, antikommunista és szamizdat kiadványokkal gyarapított). Vö. Somogyi Mária, *Tiltott könyvek, könyvtári zárttság* = *A könyvtárak és a hatalom, Tanulmányok és dokumentumok*, (szerk.) Monok István, Bp., Osiris Kiadó, 2003, 89–162.
- 17 Ötvös Péter, *Bücherrevision in einem katholischen Lande* = *Freiheitsstufen der Literaturverbreitung, Zensurfragen, verbotene und verfolgte Bücher*, hrsg. von József Jankovics, Katalin S. Németh, Wiesbaden, Harrassowitz, 1998, 83–104.
- 18 Monok István, *Azonosságok és különbségek bárom nyugat-magyarországi város XVI–XVII. századi olvasmányiban* (*Ruszt, Sopron, Kőszeg*), Hungarológia 6. kötet, Bp., 1995, 231–244.
- 19 Monok István, *Über die böfischen Bibliotheken des 16–17. Jabrbunderts im Karpatenbecken*, Acta Comeniana 15–16 (2002) [2003], 127–140.
- 20 Monok István, *Nemzeti nyelvű olvasmányok a XVI–XVII. századi Magyarországon* = *Emlékkönyv Jakó Zsigmond nyolcvanadik születésnapjára*, (szerk.) Kovács András, Sipos Gábor, Tonk Sándor, Kolozsvár, 1996, 393–401.
- 21 Somkuti Gabriella, *Az Országos Széchényi Könyvtár története 1802–1918*, Bp., OSZK, 2002.
- 22 Deé Nagy Anikó, *A könyvtáralapító Teleki Sámuel*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 1997.

- 23 Carl Göllner, *Samuel von Brukenthal, Sein Leben und Wert im Wort und Bild*, Bukarest, 1977; Kelecsényi Gábor, *Múltunk neves könyvgyűjtői*, Bp., 1988, 147–156.
- 24 Csapodi Csaba, Tóth András, Vértessy Miklós, *Magyar könyvtártörténet*, Bp., Gondolat Kiadó, 1987.
- 25 Monok István, *Cara patria ac publica utilitas, Széchényi Ferenc könyvtáralapítása*, Századok, 138 (2004), 739–748.
- 26 Jakó Zsigmond, *A balázsfalvi nyomda kezdetei* = Uő., *Írás, könyv, értelmiség*, Bukarest, Kriterion, 1974, 52–256.
- 27 Eva Márza, *Die Bibliothek der Metropole von Alba Iulia ein Beweis der rumänischen kulturellen Identität?* = *Les Bibliothèques centrales et la construction des identités collectives*, hrsg. von Frédéric Barbier, István Monok, Leipzig, Universitätsverlag 2005, (Vernetztes Europa: Beiträge zur Kulturgeschichte des Buches, Bd. III.) (sajtó alatt)

• • •